

Radif MUSTAFAYEV*fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Çağdaş liberalizm şəraitində multikulturalizmin diskursiv əsaslarına baxış

*Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm
Mərkəzinin 5 illiyinə ithaf olunur*

Qərb aləmində keçən əsrin 60-cı illərindən gündəmə gəlmiş multikulturalizm düşüncəsinin və bütövlükdə ideologiyasının, o cümlədən fəlsəfəsinin əsas səbəblərindən biri dünyadakı qloballaşma prosesi, onun doğurduğu nəticələrdir. Xüsusən də ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Sovet İttifaqının süqutundan sonra kapitalizm, yoxsa sosializm dilemması ideoloji əhəmiyyətini itirdiyindən nəinki postsosialist cəmiyyətlərində, elə liberalizmin hegemon olduğu ölkələrdə də yeni yanaşmalar, başqa sözlə, postmodernist mövqə özünü göstərdi. Buraya mədəniyyətlərin siyasiləşdirilməsini və ya getdikcə beynəlxalq arenada da özünü göstərməkdə olan siyasətin mədəniləşdirilməsini (müxtəlif sivilizasiyaların toqquşmalarından tutmuş dialoquna qədər mövcud konsepsiyalar timsalında) əlavə etsək, onda çağdaş dönmədə multikulturalizm fəlsəfəsinin aktuallığını anlamaq mümkündür. Amma hansısa mənada sosializmlə kapitalizmin qarşılıqlı mübarizəsinin zəruri nəticəsi tək ortaliğa çıxmış multikulturalizm ideologiyasının heç də tam dəstəklənmədiyini, hətta mürəkkəb geosiyasi reallıqları əldə rəhbər tutanların bir çox Qərb ölkələrində multikulturalizmin iflasından bəhs etdiyini də görürük. Bu baxımdan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin memarı olduğu azərbaycançılıq ideologiyasının ləyaqətli davamçısı tək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı ilin 10 yanvarında Nazirlər Kabinetinin iclasındakı nitqini xatırlatmağımız yerinə düşür: "...Bəzi siyasətçilər deyirlər ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb. Bəlkə hardasa iflasa uğrayıb. Amma Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, bu ideya-

lar güclənir, ictimaiyyətdən də daha çox dəstək alır. Biz bu yolla gedəcəyik" (1, s.114).

Multikulturalizmin müasir anlamı ilə əlaqədar siyasət fəlsəfələrinin iki qütbü qarşımıza çıxır. Bunlardan biri ədalətın dərk edilməsində ağılın ilkin əhəmiyyətindən çıxış edən universal-rasionalistik nəzəriyyəçilər, digəri ədaləti müəyyən sosial birliyin internaliza edilmiş (daxili) kollektiv təsəvvürlərinin elementi kimi izah edən partikulyarist nəzəriyyəçilərdir (2, s.77). Tədqiqatçı alim N.V.Peçorskayanın dediyi kimi, istər rasionalizm, istərsə də partikulyarizm istiqaməti heç də homogen deyil. Rasionalizm cəmiyyət anlayışına bərabərliklə individual əzadlığın nisbətini müxtəlif cür izah edən libertarian və liberal əməllər daxildir. Partikulyarizm ideyaları da son dərəcə fərqli fəlsəfi ləndsəft formalaşdırıb. Həm rasionalizm, həm də partikulyarizm öz ifadəsini gah sosiosentrizmə, gah əxlaqi antropologiyada, gah da tarixilikdə tapır. Partikulyarizmi kollektiv təsəvvür elementi kimi nəzərdən keçirib kommunitarianlıq adlandırmaq mümkündür. Rasionalizmdə ortaq olan libertarianlığı liberallıqdan fərqləndirən cəhət isə onun mədəni rəlyativizmidir.

Klassik və müasir liberalizm

Müasir dövrdə liberalizm apologetikləri multikulturalizmin cəmiyyətdəki liberal əsaslarına nə dərəcədə və necə uyğun olduğu məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlayırlar. Çağdaş liberalizmin müdafiəçilərindən olan Brayn Berrinin multikulturalizmə qarşı kəskin mövqedən çıxış etdiyi bəllidir. Rusiyalı tədqiqatçı M.B.Xomyakov vurğulayır ki, mədəni rəlyativizmi özünün başlıca düşməni hesab edən "Bəriyyə görə, liberal individi mənsəbiyyətin yeganə subyekti kimi tanıyan[lar] onun hüquqlarını siyasi nəzəriyyənin yeganə əsası hesab edən[lar]dır" (3, s.93).

Müasir liberalizmin əsasında fərdin mədəni, dini və başqa mənsəbiyyətlərindən asılı olmayaraq ədalət, individual hüquqların hamı üçün bərabər olması ideyası durur. Buradan da B.Berri belə bir qənaət hasil edir ki, tolerantlıq – liberal dövlətin individləri müdafiə etmək məqsədilə müəyyənləşdiriyi hədlər pozulmayana qədər qanunun insan davranışını nizamlamamasıdır. Xomyakov bu məsələni başqa sözlə belə ümmiləşdirir ki, "tolerantlığın sərhədi ədalətin liberal konsepsiyası ilə dəqiq müəyyən edildiyindən, tolerantlıq sosial institutların "birinci xeyrixahlığı" sayıla bilməz" (3, s.93). Halbuki sözügedən Qorb cəmiyyətlərində klassik liberalizm ideallarının təşviqi ilə ortaliğa çıxması tolerantlığın böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini və hətta multikulturalizm ideyalının təntənəsini görürük. London İqtisadiyyat Məktəbinin professoru Çandran Kukatas yazır: "...Cəmiyyətdəki milli münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlətin müdaxiləsinə qəbul etməyən zəif multikulturalizm klassik liberalizmə əsaslanırsa, qeyd olunan münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlətin fəal müdaxiləsinə vacib hesab edən güclü multikulturalizm müasir liberalizmə əsaslanır" (4, s.22).

Professor Əbülhəsən Abbasov "müasir liberalizm" anlayışını daha dəqiq açıqlayır. O yazır ki, "müasir Qorb liberalizmi", yaxud "Qorb liberal demokratiyası" dedikdə biz iki xətti nəzərdə tutmalıyıq: a) Hegel "liberalizmi"; b) anqlosakson liberalizmi (5, s.167). Əbülhəsən Abbasov fikrincə, ictimai praktikada reallaşması və nisbi zəfər çalması baxımından üstünlük anqlosakson xəttinə məxsusdur. Hüquq və əzadlıq, ədalət və həqiqət zəminlərinin solisliyi baxımından isə Hegel xətti üstündür.

Bəhs etdiyimiz mövzunun diskursiv əsaslarına mühüm töhfə sayıla biləcək Con Lokkun baxışlarına diqqət yetirmiş S.Benhəbiddən oxuyuruq ki, Lokk təbii vəziyyətdə bütün insanların bərabər olduğunu və təbiətin Xəliq tərəfindən həyat, əzadlıq və mülkiyyətə sahib edildiklərini təsdiqləməkdən əzab olub (6, s.66). Deməli, insan haqlarının yalnız cəmiyyətdə və ya hər hansı birlik formasında meydana gəlməsi, yəni haqlarla hüquqların eyniləşdirilməsi yanlışlığı C.Lokka da xas olub. Halbuki S.Benhəbibi görə, Lokkdakı "təbii hal-vəziyyət" özündə seçib qarşılıqlı gücləndirdiyi tarixi və psixoloji, analitik və mədəni bir metafordur" (6, s.66). Bu metafor isə bizi "...adi hüququn həkəmi altında olmayan insanların durumuna yönəldir" (6, s.66). Maraqlıdır ki, fəlsəfi fikir tarixində belə bir durumun mövcudluğu etiraf edilərsə də, onun statusunun necə müəyyənləşdirilə biləcəyinə rast gəlmirik. Üstəlik, sözügedən metafor hipotetik suallara cavab verən analitik abstraksiya olsa da, Benhəbibi fikrincə, "Lokkun metaforunda dolaylı da olsa ayrıca tarixi keçmişlərə istinadlar var" (6, s.66). Başqa sözlə desək, C.Lokk insanların bütövlükdə hər hansı hakimiyyəti forməsində konarda mövcud olduqlarını iddia etsə də, əslində, yalnız adamların, demək olar, idarə edilmədiyi dövrlərdəki primitiv insan birliyi formalarının tarixi mövcudluğuna işarə vurub.

Bizə görə isə tarixdə insan birliyinin heç bir primitiv forması olmasaydı belə, yəni də nöinki insanlarla, hətta bütün varlıqlarla əlaqədar haqq anlayışından istifadə edilməli idi. Kifayət qədər idealist səciyyə dəşisə da, fikrimizcə, yalnız bu cür ümumi, pozitiv əsaslardan sonra istənilən mövcudluq hüququnun nöinki monası, hətta meydana çıxma mexanizmi və prinsipləri də aydınlaşa bilər. Ə.Abbasova görə, sözügedən transformasiyanın sonucunu kim artıq anqlosakson ənanəsinin təşəkkül tapıb bərabər olması nəticəsində bazar fundamentalizmi, "kapital ideologiyası" ilə bir maddiləşmiş dünya və elə "iqtisadi adam" yaradıb ki, hər bir individi rəhbər, düşməncə, yaxud da qurbana çevirib. Xüsusən multikulturalizm baxımından bizi maraqlandıran cəhətlərə diqqət yetirərk, Ə.Abbasov fikrincə, müasir anqlosakson millətçiliyi birbaşa nə mədəniyyətə, nə etnosla, nə dinlə, nə irqə (dərinin rəngi ilə) bağlı deyil: "O, aydın məzmununa malik deyil və kollektiv identifikasiya funksiyasını sanki ötürü dəşiyir: onun məqsədi vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin səfərbərliyi hesabına bu cəmiyyəti potensial xaric təhdiddən müdafiə etməkdir" (5, s.182).

Bu cəmiyyətlərdə son zamanlar "multikulturalizmin iflasi" barədə diskussiyaların öne çıxması da, əslində, Qorb ələmində milliyətçiliyin millətçiliyi üstələməsidir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra, çox güman ki, millətçiliyi qarşı bir hərəkət kimi ortaliğa çıxması multikulturalizmi indi milliyətçi, radikal,

şovinst, irqçı, ksenofob təşəbbüslərlə üz-üzə qalır. Həqiqətən də, SSRİ-nin süqutundan sonra soyuq müharibənin sanki liberalizmin keyrinə başa çatması və sosialist düşürgəsinin dağılması praktikada fərqli "məntiq" ortaya çıxarır. Bu anlamda, Ə.Əbbasovun qeyd etdiyi kimi, "anqlosakson millətçiliyi (*bitsə deyər-dik ki, millətçilik libasına girmiş milliyyəçiliyi – R.M.*) yox olmadı, əksinə, daha da eybəcər (etik-əxlaqi və mənavi baxımdan) mahiyyət alaraq bütün dünyaya hegemonluq etməyə girişdi, müxtəlif yerlərdə "şər mərkəzləri" axtarıb tapmağa başladı" (5, s.183). Nəticədə demokratiyanı özünə simgə etmiş bu neoimperializm davranışları Qərbi cəmiyyətlərinin multikultural mənərəsini ciddi şəkildə dəyişdirdiyindən artıq nömkü multikulturalizmin inkişaf etdiriləməsinə səbəb olmuşdur. Söhbət getmir, ard-arda bir çox ölkələrin başçıları multikulturalizm siyasətinin iflasına uğradığını elan edərək siyasi-ictimai, sosial-iqtisadi fəaliyyətlərinə bu istiqamətdə yön verir. Halbuki bu ölkələrin xarici və daxili siyasəti kompleks nəzərdən keçirilərsə, mövcud təhlükəli durumun, o cümlədən multikulturalizm sahəsində yaranmış xoşagəlməz mənzərənin elə həmin cəmiyyətlərdəki yanlış və ən başlıcası milliyyətçi təzahürlər ucbatından yarındığını anlamaq çətin olmaz. Üstəlik, professor Ə.Əbbasovun vurğuladığı kimi, kapitalist münasibətlər sistemində olsa belə yalnız "Hegel liberalizmi"ni, Fukuyama demişkən, rəşional etirafına cəhd saymaq olar. Çünki "bu, ümumi əsasda elə etirafdır ki, hər bir şəxsiyyətin azad və müstəqil varlığı kimi ləyaqəti hamı tərəfindən qəbul və etiraf olunur" (5, s.165).

Çağdax liberalizm nəzəriyyəsinin bənzər təmsilçisi tək yuxarıda adı çəkilən B.Berrinin baxışlarında da bərabərliyin üstünlük təşkil ediyini, lakin burada eqalitarizmin də artıq multikulturalizmə qarşı istifadə edildiyini görürük. 2001-ci ildə nəşr etdiyi "Mədəniyyət və bərabərlik: multikulturalizmin eqalitar təməli" kitabında Berrinin liberalizm qarşısında mümkün hesab edilən, həm də ümumiyyətlə hər növ anti-liberal cəmiyyətdən qaynaqlanan multikulturalizmə qarşı çıxır. Onun fikrinə, liberalizmin cəmiyyətdəki müxtəlifliklərə ədalətli münasibət üçün kifayət qədər imkanlar var. Belkə də "Hegel yolu" prizmasından Berrinin baxışlarında liberalizmin perspektivlərini görmək mümkündür, amma onun "...liberalizm müxtəlif əxlaqi nəzəriyyələri neytral olduğu kimi, mədəniyyətə də neytral yanaşmalıdır" (3, s.47) fikri heç də müasir dövrdə anqlosakson liberalizminin əsl mahiyyəti ilə səsəlmir. Və ya mədəni kəmiyyətin özünü qəbul etdiyi liberalizm əqidəsi üçün yolverilməz rəlyativizmi hiss etdiyindən onun "mədəni varlığın son məqsəd səviyyəsinə qaldırılması bu məqsədin həmin mədəni qrup üzvlərinin maraqlarından qopması ilə nəticələnir" (3, s.47) ifadəsi olduqca metodoloji cəmiyyətdən qaynaqlanır.

Bəs, görəsən, bu, Qərbi liberalizminin həyata keçirməyə çalışdığı universalizmi nəzərdə tuturmu? Yaxud da "müəllif (*B.Berry – R.M.*) görə, multikulturalizmin çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, qrupların üzvləşdiyi problemlərin kökü mədəniyyət məsələlərində axtarılır" (3, s.49). Üstəlik, o, izah edir ki, "...əslində, əlverişsizliklərin mənbəyi qrup mədəniyyəti ilə fərtlənmiş məqsədlər deyil, hamı tərəfindən paylaşılan ümumi məqsədlər (məsələn, yaxşı təhsil) nail olmaqda uğursuzluqdur" (3, s.49). Əlbəttə, B.Berrinin təsvir etdiyi liberalizm

xas oyun qaydaları nə qədər neytral və heç bir fərqliliyə baxmadan hamıya münasibətdə bərabərdirsə (equality principle), onun M.B.Xomyakov tərəfindən müəyyən edilmiş "...həttə nəticədə liberalizm bir mədəniyyətin inkişafına, digərinin isə məhvina səbəb olacağına, buna haqq qazandırmaq mümkündür" (3, s.47) fikrini heç də doğru (fairness principle) saymaq olmaz. Berrinin liberal cəmiyyətdə şəxsi faydanı əl məqsəd sayması və buna çatmağın əsas yolunu fərdi hüquq və azadlıqların, o cümlədən birləşmə azadlığının təmin edilməsinə gərməsi, insanların başqalarına dözümsüz (intolerant) yanaşmasına haqq qazandırması, beləliklə, "multikulturalizmin süqutu"ndan bəhs etməsi heç də təsadüf deyil, belkə də dövrümüzün ən acı reallıqlarından biridir. Bizə görə, multikultural yanaşma ilə demokratiyanın bir az da humanistləşib zənginləşdiyini iddia etmək daha doğru, daha ədalətlidir.

Kommunitarizm

Multikulturalizmin meydana gəlməsinə təkə qloballaşma tendensiyası yox, həm də tarixi və siyasi-iqtisadi güc faktoruna çevrilmiş sosializm idealları liberalizmin hökm sürdüüyü ölkələrə nüfuz etməsi səbəb olub. Təsədüfi deyil ki, bəzən multikulturalizmin bir növü, bəzən isə müasir liberalizmin fərqli istiqaməti kimi araşdırılan kommunitarizm Qərbi ölkələrdə bizi maraqlandıran ideologiyaların meydana çıxmasını normativ əsası hesab edilir. Xüsusən də totalitarizmin doğurduğu reallıqlar təkə sosialist ölkələrdə deyil, kapitalist sistemində də müşahidə edildiyindən fərdin cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibəti problemi öz aktuallığını itirə bilməzdi.

Fikrimizcə, müasir kommunitaristlər və multikulturalistlər klassik liberalizmdəki daha çox anqlosakson liberalizmini nəzərdə tutur və ya neoliberalizmə münasibəti aydınlaşdırmağa çalışır. Üstəlik, hər iki istiqamətin (müasir kommunitaristlər və multikulturalistlər) liberalizmlə razılaşmaması yəndə də onların müəyyən bir anlamda yaxınlığını təsdiqləyir. Multikulturalizmin müxtəlif formalarında, o cümlədən kommunitarist tendensiyalarla təzahür edir. Öz növbəsində, liberalistlər iddia edirlər ki, əslində, yeni dövrdə də müşahidə edilən dini müharibələr problemini yalnız cəmiyyətdəki fərqli konsepsiyalara münasibətdə neytral mövqedə durmağa həll etmək mümkündür. Lakin rəşionallığın, mənavi dəyərlərin nisbətli bütövlükdə liberalizm üçün çətinliklər təşkil edir.

Kommunitarizmin də bu nisbətli münasibətdə qəti bir fikir söyləməsi olduqca çətin görünür.

Libertarianlıq

Əslində liberalist olan, amma multikulturalist baxımından liberalizmə qarşı çıxan və beləliklə də Berrinin başlıca rəqiblərindən birinə çevrilən libertarian multikulturalizmin tərəfdarı Çədran Kukatas mədəni rəlyativizmdən bəhs edir. Xomyakov Kukatasdan yazarkən deyir ki, o, hansısa insanın deyil, konkret mədəni qrupun mənavi normalarının universallığını inkar edir, yəni qrupun mə-

nəvi normalarını yalnız həmin qrupa aid edir. Bu zaman Berri, Xomyakovun təbirincə desək, mədəni relyativistlərdən fərqli dəyərlərin ortaliğa çıxmasını necə izah etdiklərini soruşur. Axı fərqliliklər qrupların fəvqündədir və onlar qrupun mənəvi standartları ilə üzə çıxma bilməz. Hətta tolerantlığın müxtəlifliklərə tətbiq edilməsi sülh naminədirsə, Berri yenə də sülhə istənilən yolla çatmağın nə qədər məqsədəuyğun olduğunu soruşur. Kukatas bu sualların müqabilində, hər şeydən öncə, özünün ağıl konsepsiyasına əsaslanır.

Bütövlükdə Ç.Kukatasın nəzəriyyəsi ilə B.Berrinin baxışlarındakı fərqi relyativizmlə universalizmin fərqi saymaq olar. Kukatasın fikrincə, müasir dövrün plüralist cəmiyyətləri üçün ədalətin universal nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamaq mümkün deyil. Onun baxışlarına görə, fərdin azadlığı, hər şeydən öncə, vicdan azadlığı ilə müəyyən edilir; vicdan azadlığı isə individin lazım bildiyinə uyğun könüllü davranması deməkdir. Beləliklə, Kukatas vicdan azadlığı ilə azad assosiasiya anlayışlarını sıx əlaqədə götürərək, birinin digərini tələb etdiyini vurğulayır. Onun fikrincə, dözümsüzlüyün qaçılmazlığını iddia edənlərə qarşı cəmiyyətdə tolerantlıq prinsipi əsasında bərqərar olan "modus vivendi" (*latınca: həyat tərzi, yaşama üsulu; bu halda dinc birgəyaşayış – red.*) anlayışından istifadə edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli N. Multikulturalizm. Panaseya, yoxsa alternativ. B., 2016
2. Печерская Н.В. Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолцер? // Общественные науки и современность. 2001, №2
3. Хомяков М.Б. Брайн Берри: Либеральный Универсализм против мультикультурализма и национализма. Журнал социологии и социальной антропологии. 2007. Том X. № 1
4. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. B., BBMM, 2017
5. Abbasov Ə. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. Bakı, "MBM" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2006
6. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. Пер. с англ. Под ред. В.И.Иноземцева. М., Логос, 2003
7. Azərbaycan Multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. 2016
8. Azərbaycanda Multikulturalizm. Biblioqrafiya. Bakı, 2016